

Д.Р. Мадихбаева

«Білім берудегі тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ, Қазақстан
dana8205@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫНЫҢ ОРЫСТАНДЫРУ ІСІМЕН БАЙЛАНЫСТЫРЫЛУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі қоныс аудару саясатының орыстану үдерісімен өзара байланысы қарастырылады. Зерттеу барысында Ресей империясының отарлық саясатының негізі бағыттары, оның ішінде орыс шаруаларының қоныстандыру, миссионерлік қызмет және жергілікті халықты ассимиляциялау механизмдері талданды. Мұрағаттық деректер мен тарихи зерттеулерге сүйене отырып, қоныстандыру саясатының кезеңдері, оның әлеуметтік-экономикалық және мәдени салдары айқындалды. Сонымен, қатар қазақ халқының жерден ығыстырылуы, рухани қысымға ұшырауы және ұлттық сананың өзгеру үдерістері ғылыми тұрғыдан сарапталды.

Түйін сөздер: қоныс аудару саясаты, орыстандыру, Ресей империясы, Оңтүстік Қазақстан, миссионерлік қызмет, отырлау, жер мәселесі, ассимиляция, православие, қазақ халқы.

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанға орыстар өз еркімен және мемлекеттің тікелей қамқорлығымен қоныс аударды. Ресей империясының орыс шаруаларын қазақ еліне көптеп қоныстандыруы - орыстандыру саясатының басты тәсілдерінің бірі еді. Отар әкімшілігі қазақтармен орыс келімсектерінің тығыз қарым-қатынас жасап, православ діні мен тілін терең таралуына және оның насихатталуына толық сенім артты. Бұл кезеңде Ресей империясы қазақ жерін толық отарлау мақсатында жүйелі саясат жүргізді. Сол саясаттың негізгі құралдарының бірі-орыс шаруаларын Қазақстан аумағына, соның ішінде Оңтүстік өңірге жаппай қоныстандыру болды.

Қоныстандыру саясаты тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси және мәдени мақсаттарды көздейді. Атап айтқанда, жергілікті

халықты орыстандыру, православ дінін тарату және қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын өзгерту басты міндеттердің бірі болды. Осыған байланысты аталған мәселені тарихи деректер негізінде кешенді зерттеу болып табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу жұмысы тарихи-ғылыми әдіснамалық принциптерге негізделіп жүргізілді. Атап айтқанда, объективтілік, жүйелілік және тарихилық принциптері басшылыққа алынды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- тарихи-салыстырмалы әдіс;
- деректанулық талдау;
- хронологиялық әдіс;
- жүйелік талдау.

Негізгі дерек көздері ретінде мұрағат құжаттары, ресми статистикалық мәліметтер, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеуші-

лердің еңбектері падаланылды. Әсіресе қоныстандыру комитетінің есептері мен патша үкіметінің заңнамалық актілері маңызды ақпарат көзі ретінде қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері және талдау. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ресей империясының қоныстандыру саясаты бірнеше кезеннен тұрған. Біріншіден - Қазақстан жеріне миграцияның баяу қарқынмен жүруі яғни ХҮІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың ортасы. Екіншіден- ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Оңтүстік Қазақстанға қарай орыстардың ағыла қоныстануы. Үшінші кезеңде - ХХ ғасырдың басында орыс келімсектерінің қоныстану үрдісі төтенше қарқынмен жүргізілді. Ал ХХ ғасырдың 20 жылдары орыстар қазақ даласына тереңдей ене бастады. 1858 жылы қазақ даласында 38, 6 мың келімсек орыс шаруалары тұрса, 1870 жылы бұл көрсеткіш 52, 6 мыңға дейін жетіп артылды [1]. Бұратаналарды орыс шаруаларымен араластыра қоныстандыру, олардың санын жыл сайын арттыра отырып, орыстандыру мен шоқындыру саясатының жаңа айла-тәсілі орын алды. Бұл тәсілді жергілікті халықтың тұрмыс тіршілігін жан-жақты егжей-тегжейлі зерттеген генерал-губернаторлар мен орыс миссионерлері білікті түрде іс-жүзіне асырды. П.Г. Галузо «бұл саясат-патша өкіметінің ойластырып келген дәстүрлі әдісі» - деп өз еңбегінде баса көрсеткен.

Ресми отарлау кезеңі-қазақтарды Ресей империясының қол астына кірген мезгілден кейін басталды. Ал қазақ жерін талаған, қазақ даласына көптеген зиян тигізген осы ресми отарлау болып табылады. Ресми отарлау жылдарында орыстандыру саясаты қарқынды түрде жүргізілді. Бұл дәуірде патша өкіметі қазақ жерін казактардың түрлі қызметтегі

адамдары үшін талап, оларды талан-таражға салумен келді. Өкімет қазақ жерін казак пайдасына шаруашылық жұмыстарын жүргізу үшін бөліп берді, яғни оның өзіндік экономикалық себептері болды. Қазақ жерін талаудың түп тамыры экономикалық талаппен бастау алып, соңы саяси талаппен сабақтасты. Ресей империясының көздеген мақсаты Қазақстан жерін өз құрамына алып, ол халықты орыстандыру арқылы біртұтас орыс еліне айналдыруды мұрат тұтты. Осының салдарынан Ресейдің ішкі саясатындағы полицейлік мақсаттар сыртқы саясатқа да үстемдігін жүргізді.

ХІХ ғ. екінші жартысынан бастап, Түркістан өңірінде ресми отарлау процесі жүргізілді. 1886 жылы шыққан «Түркістан өңіріне православ дінділерді ғана көшіру» заңы келімсектердің Сырдарияның солтүстігі, Әулиеата, Шымкент, Ташкент уездері мен Жетісу облысына қоныстануына жағдай жасап, миссионерлік саясатпен қазақтардың шұрайлы жерлерінен ығыстырылуына ықпалын тигізді. Түркістан өңірін келімсектермен толтыру үрдісі 1875 жылдан басталып, Әулиеата уезінде алғашқы орыс қонысы пайда болды. Бір жылдан кейін Жетісу мен Ташкент қаласын байланыстыратын 100 отбасыдан құралған Шалдовар қонысы құрылды. Дегенмен Оңтүстік Қазақстан өңіріне орыс шаруаларын қоныстандыру саясаты 1875-1888 жылдар аралығында баяу жүргізілді. 1888 жылдан бастап орыс шаруаларын қоныстандыру үрдісі интенсивті жолға түсіп, сол жылы 2000 отбасыдан тұратын жаңа үш қоныс пайда болды. Олар, Әулиеата мен Шымкент уездеріне көптеп қоныстанып, «бос жатқан жерлерді» иемденген. Мұндай саясат жергілікті халықтың жайылымдық жерлерін

мейлінше тарылта бастады. Ол жөнінде қоныстандыру комитетінің есебінен анық көруге болады: «С 1892 года в пределы края под влиянием недорода в европейских губерниях империи, пришло свыше 2000 семейств переселенцев для устройства быта которых туземное население Аулиеатинского, Чимкентского и Ташкентского уездов уступало годных для культуры земель около 20 000 десятин, что дало возможность без расходов на орошение и отчуждения земли устроить 22 новых русских селения».

Патша өкіметі қазақ жерінде үстемдік етіп қана қоймай, бұратана халықты бір-біріне айдап салып, араздастырып қол шоқпар ретінде пайдаланды. Өкімет «елді жауластырсаң билейсің» деген ұстанымын қатаң қадағалап, қазақтар мен басқа да түркі тектес халықтарды бір-біріне айдап салу арқылы өзінің қараңғы істерін жасырып, бүркемеледі. Қазақтар керек кезінде қазақтарға қарсы патша өкіметінің дауын даулап шоқпарын соқты, сауда капиталының даму жолында болған кедергілерді де жойып отырды. Өкіметтің бұл бағыттағы басты мақсаты- қазақ жерін қазақтарға алып беріп, талан-таражға салу болды.

Қазақстанның көптеген аймақтарына христиан дінінің миссионерлері келіп, сол аймақтарда дәрігер ретінде христиан дінін уағыздады. Олар жергілікті халықты шоқынуға шақырып, мұсылмандықты жамандауда аса шеберлік танытты. Соған қоса, қазақ балаларын орыс оқу орындарына шақырып, сауаттылықпен өркениеттің шыңына тек христиандықты және орыс тілін меңгерген жағдайда ғана жете алатынына сендіріп отырды.

Орыс әкімшілігінің отарлаған аймақтардағы мұсылмандықтың қуаттылығы жөнінде мәлімет жинағандары да жәйдан-жәй оқиға

емес. Себебі, миссионерлік әрекетті орыс әкімшілігі қай жерде қалай жүргізу керектігін сараптап отырған. Мәселен, Қазақстанның солтүстік аймақтарына қарағанда, оңтүстік өңірде мұсылмандық ұстанымдары басымрақ болған. Сол үшін К.П. Кауфманның Түркістан өңірін орыстандыру саясатын мейлінше сақтықпен жүргізуге шақырған [2].

Қазақ тарихын зерттеуде мәні зор орыс өкіметінің қазақты жуасыту, айтқанын істету, өз аранын толтыруды іске асыру, оның құпиялы беттерін ашу арқылы ғана көз жеткізе аламыз. Елді қазақтар мен орыстарды толтыруды көздеген патша өкіметінің басты мақсаты - қазақ жерінде қазақтың пайыздық мөлшерін төмендету арқылы әскер орналастырып, орыс шаруаларына жер беруді қажет етті.

Орыс шаруалары 1890 жылдан бастап келіп қоныстанғаннан кейін, Оңтүстік Қазақстанда 18 орыс селосын құрды, шаруашылықпен айналыса бастады және жергілікті әкімшіліктен орыс оқу орнының ашылуымен қатар шіркеулер құрылысын бастау үшін көмектесуін талап етті. Келешекте ашылған бұл шіркеулер орыстандыру үрдісінің қарқынмен жүргізілуіне септігін тигізді. Орыс шаруаларының әлеуметтік тұрмыстары жақсы еді. Орыс әкімшілігі оларға материалдық көмек көрсетуімен қатар жермен, малмен қамтамасыз етті. Мұны мұрағат қорларынан табылған құжаттар дәлелдейді. Осыған қарамастан орыс отбасылары әлеуметтік жағдайларынан қанағатсыз еді. Мұрағат құжаттарында қоныстанған орыс отбасыларының жергілікті халықтан мал тартып алғандары жөнінде тіркелген. Мысалы, мына кестеден әрбір отбасының малмен қамтамасыз етілгендігі туралы және жалпы орыс

шаруаларының әлеуметтік тұрмысының дәрежесін көруге болады [3].

Оңтүстік Қазақстанға қоныс аударған орыс отбасыларына қосымша көмек те көрсетілді, әр ай басында оларға 200 сом көлемінде материалдық көмек берілді. Балалары болса, уақытша әскери міндеттемелерден босатылған еді. Сондай-ақ, генерал-губернаторлық тарапынан көрсетілген көмектерден тыс, орыс шаруаларына орталық Ресейден 1893 жылы шілде айында 15 мың сом ақшалай көмек жіберілді.

Ендігі жерде патша өкіметі қазақ жеріне орыс мұжықтарын орналас-тыруға айрықша көңіл бөле бастады, себебі, бұл ұстаным, әкімшіліктің бұратаналар арасындағы сенімін арттырып, біржола отарлаудың тереңдеуіне көмектесетінді. Бұл мәселе заң жүзінде 1886 жылдың 2 маусымында «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ережеде» тиянақты қарастырылған еді.

Оңтүстік Қазақстан өңіріне орыс шаруаларының ағыла қоныстану үрдісі 1889 жылы «Село тұрғындары мен мешандардың өз еркімен қоныс аудару» туралы ережесі қабылданғаннан соң басталды. Себебі, патша өкіметі қоныс аудару қозғалысын ішінара ашып беріп, аграрлық саясаттың өз дәрежесінде жүргізілуіне елеулі ықпал етті.

1886 жылы 12 шілдеде Түркістан генерал-губернаторлығын басқару ережесінде қоныстанушыларды орна-ластыру туралы жаңа қағидалар қамтылған еді. Онда православ орыс шаруаларының келіп қоныстануына шексіз рұқсат беріліп, қазақтардың төл жерінің есебінен әрбір адамға шаққанда 10 десятинадан жер бөліп беру мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар, оларды алғашқы бес жылда түрлі салықтардан толық босатса, кейінгі бес жылда ішінәра алым-салықтардан босату секілді

жеңілдіктер жасалды. Бұл енгізілген ереже Оңтүстік Қазақстан өңірін отарлау үрдісін нығайта түсірді.

Патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өңіріне орыс шаруаларымен қатар басқа да ұлт өкілдерін қоныстандыру арқылы жергілікті халықтың ассими-ляциялау уақытын қысқартуды көздеген және бұл халықтарды араластырып, кез келген бас көтерушілерді басып отыруды мақсат еткен болатын.

XX ғасырдың басында қазақ даласын тонау үрдісі дами түсті, халық арасында күйзеліске ұшыра-ғандардың саны күрт артып, олар жұмысқа жалдануға мәжбүр болды. «Өз елінде өзге халық» дәрежесіне түскен халық енгізілген заңдар салдарынан өз тағдырларын шешу мүмкіндігінен айрылды. Себебі, патшалық Ресейдің отар аймақ-тарында жүргізген саяси-рухани езгі өте ауыр соққы болып, полицейлік бақылау тәртібі күшіне мінді.

Орыс шаруалары мен түрлі мұжықтардың Қазақстан жеріне көшірілуі миссионерлікке өз ықпалын тигізді. Бұл саясат патшалық Ресей үстем тап өкілдерінің тікелей араласумен жүзеге асты. Отар әкімшілігі қоныстандыру үрдісімен қазақтардың рухын таптайтынына, олардың құнарлы жерлерін тартып алуға және орыс мәдениетін ел арасына насихаттайтынына сенім артты. Сондықтан, қоныстандыру үрдісінің басты мақсаты- тілге қысым жасай отырып, қазақтарды надан-дықпен теңеп, құқығына шектеу жасады.

Ресей империясының отаршыл-дық саясаты жергілікті халыққа ауыр тигенін және патшаның жер саясатының негативті салдары жөнінде С. Асфендияров өз зерттеулерінде нақты көрсеткен. Ол орыс шаруаларының қоныстану саясатын зерттеп, қазақтардың екі

ауыр жүктің астында қалғанын жазған. Біріншісі - ол патша өкіметінің талауы, жақсы жерлерді келімсектерге беріп, шөл және шөлейт жерлерге байырғы халықтың ығыстырылуы. Екіншісі - байлардың қолтығына су бүркіп, кедейлерден жерлерін тартып алуы болды [4].

Жаңа поселкелер мен деревнялардың пайда болуымен қатар, сол мекенді жерлерде базар орталықтары мен діни мейрамдарды өткізетін шіркеулер ашылған. Базарлардың көптеп ашылуының астарында орыстар мен жергілікті халықтың араласып, сауда-саттық жасау арқылы орыс тілін үйренетін құйтырқы ниеті жатқан. Сондықтан, отар әкімшілігінің кезекті орыстандыру әдісінің бірі- елді мекендерде базар жәрмеңкелерін ашу болды. Бұл жәрмеңкелер - тек сауда орталықтары қызметін атқарып қоймай, түрлі ұлттардың, діни өкілдердің жиналатын орталығына айналған. Ал жәрмеңкелердегі мұндай жиындарын христиан діни өкілдері миссионерлік мақсатта пайдаланатын. Сондықтан, жәрмеңкелерде миссионерлік жұмыстар атқарылғанын атап өткен жөн [5].

Зерттеу барысында анықталған маңызды мәселелердің бірі-миссионерлік қызметтің күшеюі. Орыс әкімшілігі христиан дінін тарату арқылы жергілікті халықтың

дүниетанымына ықпал етуді көздеді. Сонымен қатар, білім беру жүйесі арқылы да орыстандыру саясаты жүргізілді.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қазақ халқы екі жақты қысымға ұшырады: бір жағынан – жерден айырылу, екінші жағынан – әлеуметтік теңсіздік күшеюі. Бұл жағдай халықтың кедейленуіне және жалдамалы еңбекке тәуілді болуына алып келді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Оңтүстік Қазақстандағы қоныс аудару саясаты Ресей империясының орталық және орыстандыру саясатының маңызды құрамдас бөлігі болды. Бұл саясаттың негізгі мақсаты – қазақ жерін толық игеру, жергілікті халықты ассимиляциялау және біртұтас империялық кеңістік қалыптастыру еді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қоныстандыру саясаты қазақ халқының әлеуметтік – экономикалық жағдайына теріс әсер етіп, оның дәстүрлі өмір салтын бұзды. Сонымен қатар, рухани және мәдени қысым ұлттық сананың өзгеруіне ықпал етті. Қазіргі кезеңде бұл тарихи үдерістерді объективті тұрғыдан қайта қарастыру ұлттық тарихтың ақтандақ беттерін ашуға және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Галузо П.Г. Вооружение русских переселенцев в Средней Азии. Ташкент, 1926. - С. 6.
2. Асылбеков М., Абжанов Х. Әрекеттер Қазақстандағы демографиялық процес тарихы мен ақтандақтар // Қазақстан коммунисті. 1990. - № б. 10, 54.
3. Батырханов Ғ.К. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген миссионерлік саясаты (XIX ғасырдың екінші жартысы- XX ғасырдың басы): т.ғ.к. авторефераты. - Алматы, 1997.
4. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. - Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. -128 б.
5. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі (XVIII-XIX ғ.ғ.). - Алматы, 1976. - 303 б.

Д.Р. Мадibaева

*Старший преподаватель Таразский университет имени М.Х.Дулати,
Тараз, Казахстан*

УВЯЗКА МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ С
РУСИФИКАЦИЕЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь миграционной политики в Южно-Казахстанском регионе второй половины XIX-начала XX веков с процессом русификации. В ходе исследования были проанализированы основные направления колониальной политики Российской империи, в том числе механизмы расселения русских крестьян, миссионерской деятельности и ассимиляции местного населения. На основе архивных данных и исторических исследований были определены этапы политики расселения, ее социально-экономические и культурные последствия. Кроме того, научно проанализированы процессы вытеснения казахского народа из земли, духовного угнетения и изменения национального сознания.

Ключевые слова: политика переселения, русификация, Российская империя, Южный Казахстан, миссионерская деятельность, расселение, земельные вопросы, ассимиляция, православие, казахский народ.

D.R.Madibayeva

Senior Lecturer M.H.Dulati Taraz University,
Taraz, Kazakhstan

LINKING MIGRATION POLICY IN SOUTH KAZAKHSTAN WITH RUSSIFICATION

Annotation. This article examines the relationship between migration policy in the South Kazakhstan region of the second half of the 19th and early 20th centuries and the process of Russification. The study analyzed the main directions of the colonial policy of the Russian Empire, including the mechanisms of settlement of Russian peasants, missionary activity and assimilation of the local population. Based on archival data and historical research, the stages of the resettlement policy, its socio-economic and cultural consequences were determined. In addition, the processes of displacement of the Kazakh people from the land, spiritual oppression and changes in national consciousness are scientifically analyzed.

Keywords: resettlement policy, Russification, Russian Empire, Southern Kazakhstan, missionary activity, resettlement, land issues, assimilation, Orthodoxy, Kazakh people.

Received 25.03.2026

Accepted for publication 31.03.2026

Cite the article:

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).